

VYZUVÁKY ZO ZBIEROK TEKOVSKÉHO MÚZEA V LEVICIACH SO ZAMERANÍM NA ZOOMORFNÉ PRVKY

Štefan Čambal¹ & Nikola Mihálová²

¹Mochovská 16, 934 05 Levice.

E-mail: stefancambal@gmail.com

²Tekovské múzeum v Leviciach, Sv. Michala 40, 934 69 Levice.

E-mail: nikola.mihalova@muzeumlevice.sk

Abstract:

Čambal Š. & Mihálová N. 2018: Boot jacks from the collections of the Tekov Museum in Levice focusing on zoomorphic elements. *Acta Musei Tekovens* Levice 11: 179 – 186.

The boot jack is a device that allows people taking off thier shoes simply, without having to bend. There are 17 pieces of boot jacks in the collection of the Tekov Museum in Levice. The report describes various design types of boot jacks with a more detailed focus on a trio of boot jacks with zoomorphic elements. They depict beetles of longhorn and stag family, which indicates the close connection of our ancestors with nature.

Key words: boot jack, boots, zoomorphic element, beetle

ÚVOD

V našom príspevku sa budeme venovať vyzuvákovi so zameraním na ich zoomorfne prvky, s cieľom bližšie určiť druh, ktorý zobrazujú. V zbierkovom fonde Tekovského múzea v Leviciach (ďalej len TMLv) sa nachádza 17 kusov vyzuvákov, z toho 16 ks je zaevidovaných v etnografickom fonde a 1 ks v historickom. Pri ich identifikácii sa budeme pridržovať múzejného označenia pomocou evidenčného čísla (etnografický fond E, historický fond H). Vyzuvák patril k inventáru domácnosti, je to pomôcka, ktorá umožňuje užívateľovi jednoduché vyzúvanie čižiem bez nutnosti ohýbať sa. Jeho používanie zároveň zabraňuje poškodeniu a zošliapnutiu päty topánky.

Ich používanie priamo súvisí s miestnym odevným špecifikom, s tradíciou nosenia čižiem ako súčasť ľudového odevu. Čižmy boli pôvodne obuvou vysokej šľachty, zemanov a mešťanov. Prvé zmienky o čižmárskom cechu na území dnešného Slovenska pochádzajú zo 16. storočia. V dôsledku stúpajúceho dopytu po týchto výrobkoch sa čižmári odčlenili od ševcov, a tak vznikol samostatný čižmársky cech. Prvá zmienka

o čižmárskom cechu v Leviciach pochádza z roku 1629.¹ V 18. a 19. storočí sa nosenie čižiem tak rozšírilo, že čižmári sa stali najpočetnejšie zastúpenými remeselníkmi. V roku 1871, rok pred zrušením cechov, len v Leviciach mal čižmársky cech viac ako 130 majstrov.² V dedinskom prostredí boli čižmy takmer výlučne súčasťou sviatočného odevu. Ako najnákladnejší druh ľudovej obuvi bol súčasťou výbavy nevesty. Mládež ich obvykle dostala až po dosiahnutí dospelosti, prípadne si ich kupovala až z prvých zárobkov. Zo šetrnosti sa obúvali až pred vstupom do kostola alebo pred príchodom do mesta, na jarmok. Jeden pár čižiem často slúžil po celý život a bol i predmetom dedenia. Nosenie čižiem postupne upadalo so zaníkaním ľudového odevu, po prvej svetovej vojne aj v súvislosti s prenikaním lacnejšej továrenskej obuvi na trh.³ Všeobecne sa nosenie čižiem v ľudovom odevu udržalo až do polovice 20. storočia, s čím súvisí i zánik používania vyzúvákov. Vo všeobecnosti ich vznik a použitie datujeme do druhej polovice 19. až prvej polovice 20. storočia.

Dnes nám lokality, kde sa vyzúvaky používali, pomáhajú identifikovať už len zbierkové fondy slovenských múzeí.⁴ Vyzúvaky vo svojich zbierkach majú: SNM – Historické múzeum v Bratislave 2 ks, SNM – Múzeum kultúry karpatských Nemcov v Bratislave 2 ks, SNM – Múzeum slovenských národných rád v Myjave 1 ks, Slovenské národné múzeum v Martine 16 ks, Múzeum Martina Benku v Martine 1 ks, Múzeum mesta Bratislavy 2 ks, Záhorské múzeum v Skalici 4 ks, Malokarpatské múzeum v Pezinku 1 ks, Múzeum Michala Tillnera v Malackách 1 ks, Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch 3 ks, Uhrovské múzeum v Uhrovci 1 ks, Vlastivedné múzeum v Galante 23 ks, Žitnoostrovské múzeum Dunajská Streda 2 ks, Západoslovenské múzeum v Trnave 4 ks, Vlastivedné múzeum v Hlohovci 13 ks, Trenčianske múzeum v Trenčíne 1 ks, Hornonitrianske múzeum v Prievidzi 3 ks, Považské múzeum v Žiline 1 ks, Kysucké múzeum v Čadci 5 ks, Múzeum Janka Kráľa v Liptovskom Mikuláši 3 ks, Podpolianske múzeum v Detve 1 ks, Horehronské múzeum v Brezne 1 ks, Lesnícke a drevárske múzeum vo Zvolene 5 ks, Slovenské banské múzeum v Banskej Štiavnici 1 ks, Múzeum Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici 1 ks, Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici 1 ks, Múzeum mincí a medailí v Kremnici 1 ks, Múzeum vo Svätom Antone 1 ks, Tríbečské múzeum v Topoľčanoch 1 ks, Slovenské poľnohospodárske múzeum v Nitre 3 ks, Podunajské múzeum v Komárne 1 ks, Novohradské múzeum a galéria v Lučenci 3 ks, Gemersko-malohontské múzeum v Rimavskej Sobotě 2 ks, Múzeum v Kežmarku 4 ks, Slovenské národné múzeum – Spišské múzeum v Levoči 1 ks, Múzeum Spiša v Spišskej Novej Vsi 2 ks, Východoslovenské múzeum v Košiciach 1 ks, Slovenské technické múzeum v Košiciach 4 ks, SNM – Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidníku 3 ks, Zemplínske múzeum v Michalovciach 2 ks.

¹ ŠVOLIKOVÁ, M. (ed.). *Levice – monografia mesta*. Vydavateľ : Mesto Levice, p. 146 – 147.

² SÁNDOR, K. *Z dejín levických cechov*. Levice : Tekovské múzeum v Leviciach, 1980, p. 14.

³ BOTÍK, J. & SLAVKOVSKÝ, P. (eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I*. Bratislava : Veda, 1995, p. 77 – 78.

⁴ Údaje sme čerpali z odpovedí na žiadosť o počte vyzúvákov v zbierkach múzeí so zameraním na zoolomorfne prvky (oslovili sme 74 múzeí) č. j. TMLV - 67/2018 a z Centrálnej evidencie múzejných zbierok. Dostupné online dňa 22. 3. 2018.

ZOOMORFNÉ PRVKY

Prírodné motívy v ľudovej kultúre sa odrážajú predovšetkým na predmetoch každodennej potreby človeka. Tie výrazne zachytávajú a zobrazujú zoomorfné zobrazenia, teda stvárnenie zvierat a samostatne alebo v rámci obrazu či ornamentálnej kompozície. Plastické zobrazenie samotných figúr zvierat sa najčastejšie vyskytuje v rezbárstve, charakteristické najmä pre pastiersky riad (črpáky, črpačky, palice), formy na syry, medovníky či hračky. Vyrezávané zvieracie motívy zdobia aj hudobné nástroje (napr. gajdy) či ľudový nábytok (napr. prelamovaná výzdoba operadiel lavíc). Ďalej sa s figurálnym spodobením zvierat možno stretnúť v keramike či už v plastickej forme (pokladničky v podobe prasiatka) alebo ako ornament na hlinenom riade či kachliciach. Zvieracie motívy nachádzame tiež na textíliách a odevoch vo forme výšivky, v maľbe, ďalej pri predmetoch spojených s výročným zvykoslovím (napr. figúrky tvoriace súčasť betlehemov, fašiangové masky), ale aj v ústnych podaniach (rozprávky, povere, príslovia a porekadlá, mágia).⁵ V našom prípade zoomorfné prvky nachádzame na vyzuvákoch.

TYPY VYZUVÁKOV

Z materiálového hľadiska vyzuváky v zbierkovom fonde TMLv možno rozdeliť do troch skupín: drevené (14 ks), kombinované (drevo + kov, 1 ks) a kovové (2 ks). Najpočetnejšie sú zastúpené drevené. Tie podľa vyhotovenia majú najčastejšie jednoduchú konštrukciu tvorenú doskou obdĺžnikového tvaru s výrezom pre uchytenie päty, konštrukčne zložitejšie sú vyzuváky s držadlom a pohyblivou vidlicou na uchytenie špičky topánky.

Konštrukčne jednoduchšie drevené vyzuváky sú vo fonde zastúpené 11 kusmi. Na jednom konci je doska zrezaná, na druhom je výrez v tvare písmena U. Pri vyzúvaní sa päta čižmy založí pravé do tohto priestoru a druhou nohou sa prišliapne zrezaný koniec vyzuváku. Sú podopreté buď jednou 1853/E alebo dvomi krátkymi nôžkami 1844/E, 1845/E, 1846/E, 1847/E, 1850/E, 1854/E, 2078/E, E5587. Opracovanie dreva a absencia dekóru na vyzuvákoch takéhoto typu nasvedčuje, že sú domácej výroby. Dokonca v prípade vyzuváku 1851/E ide o samorast v tvare parožkov. Vyzuvák 1852/E sa konštrukčne odlišuje, ale rovnako je bez dekóru. Na jednom konci je zrezaný, no druhý koniec je zaoblený s oválnym výrezom (alebo s výrezom v tvare slzy), do ktorého sa vložilo celé chodidlo. Podopretý je jednou zosilnenou krátkou nohou.

Jednoduchej konštrukcie je aj vyzuvák 1889/E. Ide však už o továrenský výrobok, keďže je zhotovený z drevenej dosky a kovovej konštrukcie, ktorá slúžila na regulovanie jeho výšky. Doska bez dekóru je na jednom konci zaoblená, na druhom konci s výrezom v tvare písmena U.

Ďalším, konštrukčne zložitejším, typom vyzuvákov sú drevené vyzuváky s držadlom a pohyblivou vidlicou na zachytenie špičky. Takéto typy vyzuvákov sú v zbierkovom fonde TMLv zastúpené tromi kusmi. Spodnú časť tvorí doska, na jednom konci

⁵ BOTÍK, J. & SLAVKOVSKÝ, P. (eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska II*. Bratislava : Veda, 1995, p. 351 – 352.

zrezaná 1891/E alebo tvarovaná 1892/E, na druhom s výrezom v tvare písmena U. Z oboch strán tohto výrezu sú osadené dlhé tyče, ktoré nahrádzajú nohy vyzuváku a navrchu sú spojené, čím tvoria akési držadlo v tvare písmena T. Doska je opäť bez dekóru, zložitejšie konštrukčné prevedenie však predpokladá remeselný výrobok. Detailnejšie prepracovaná je doska vyzuváku 1893/E, ktorá má tvar chrobáka.

Rovnako so zoomorfnými prvkami sa stretávame aj pri dvoch kovových vyzuvákoch 1888/E a H6553.

VYZUVÁKY V TVARE CHROBÁKA

Vyzuvák 1893/E bol do zbierkového fondu zakúpený v roku 1981, pochádza z Vinice (okres Veľký Krtíš). Je zaradený do prvej kategórie zbierkových predmetov, čím patrí medzi najhodnotnejšie. V druhostupňovej evidencii bol spracovaný v roku 1985, avšak v opise predmetu sa nenachádza žiadna zmienka o tvare dosky. V roku 2013 bol vytvorený digitálny fotozáznam tohto predmetu a vytlačená nová druhostupňová karta, na ktorej už nachádzame informáciu, že vyzuvák má tvar lienky. Tykadlá v tvare písmena U slúžia na zachytenie päty topánky. Je podretý dvojicou krátkych nožičiek. Hlava ani krovky nie sú detailnejšie zdobené, na konci tela pod krovkami prečnieva zadoček. Výrobcom je neznámy remeselník, datujeme ho do druhej polovice 19. storočia.

Rozmery: výška 90 cm, dĺžka dosky 61 cm, maximálna šírka 39 cm, hlava a hrud' 53 cm, dĺžka kroviek 37 cm.

Liatinový vyzuvák 1888/E bol do zbierkového fondu zakúpený v roku 1971, pochádza z Levíc. V prírastkovej knihe je zaevidovaný ako vyzuvák v tvare raka. Ide o chybnú prvostupňovú identifikáciu. V druhostupňovej evidencii bol spracovaný v roku 1985 aj s chybnou identifikáciou i keď je na prvý pohľad zrejmé, že sa jedná o hmyz. Jeho predná časť, konkrétne tykadlá v tvare písmena U, slúži na uloženie päty. Vyzuvák podopierajú tri páry nepohyblivých nôh, ktoré sa smerom k hlave zväčšujú. Po bokoch hlavy ležia naznačené mierne vypuklé oči, na vrchu kroviek sa nachádza plastické zdobenie. V dolnej časti na konci tela nachádzame naznačené pod krovkami prečnievajúce krídla a zadoček. Vnútro výrobku je duté, na končatinách sa nachádzajú štylizované prsty v počte 4 až 5, naznačený je aj ústny otvor.

Rozmery: celková dĺžka 26,8 cm, maximálna šírka 9,1 cm, hlava a hrud' 4,5 cm, dĺžka kroviek 5,5 cm.

Druhý liatinový vyzuvák H6553 bol múzeu darovaný v roku 1996, taktiež pochádza z Levíc. Nesie na sebe mnohé identické znaky ako 1888/E, ale odlišuje sa od neho štruktúrou plasticky zdobených vrchných kroviek, umeleckým stvárnením koncov tykadiel, prednou časťou hlavy a hrude a oveľa výraznejšie stvárnenými vystúpenými „očami“. Pomerne zreteľne a realisticky sú v tomto prípade stvárnené samotné hryzadlá, ktoré ležia medzi tykadlami. Pri tomto vyzuváku sú navyše predné dve končatiny rozšírené a pohyblivé, prichytené klinom na spodku prednej dutej časti predmetu. V porovnaní s vyzuvákom 1888/E je u tohto predmetu nápadný malý, posledný, tretí pár končatín. Obe predné končatiny majú v sebe otvor, ten sa

1893/E. Foto: Ján Kassai.

nachádza aj na hornej zadnej časti „bruška“. Otvory podľa všetkého slúžili na pevné uchytenie v drevenej alebo kamennej podložke. V porovnaní s 1888/E tento výrobok pôsobí robustnejším dojmom. V dolnej časti na konci tela nachádzame naznačené podkrovkami prečnievajúce krídla a zadoček. Vnútro výrobku je duté, na končatinách sa nachádzajú štylizované prsty v počte 4 až 5, naznačený je aj ústny otvor.

Rozmery: celková dĺžka 31 cm, maximálna šírka 7,8 cm, hlava a hrud' 4,5 cm, dĺžka krovičiek 15,9 cm.

1. 1888/E, 2. H6553. Foto: Ján Kassai.

V prípade liatinových vyzuvákov ide o sériový továrenský výrobok, nie sú značené, a preto až doposiaľ nebol určený výrobca. Rovnaký typ vyzuvákov majú vo svojich zbierkach aj iné slovenské múzeá, ale rovnako vo svojej evidencii neuvádzajú výrobcu ani lokalitu vzniku, sú to napr. Vlastivedné múzeum v Hlohovci 2 ks, SNM – Historické múzeum v Bratislave 1 ks, SNM – Múzeum kultúry karpatských Nemcov v Bratislave 1 ks, Múzeum mesta Bratislavy 1 ks, Slovenské technické múzeum v Košiciach 3 ks, Vlastivedné múzeum v Galante 1 ks, Hornonitrianske múzeum v Prievidzi 1 ks, Horehronské múzeum v Brezne 1 ks, Novohradské múzeum a galéria v Lučenci 2 ks, Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici 1 ks.

S najväčšou pravdepodobnosťou sú liatinové vyzuváky výrobkom Komárovských železiarní. Historické pramene prvýkrát spomínajú výrobu železa v tomto regióne

(50 km západne od Prahy) už v 15. storočí. Výroba umeleckej liatiny začala koncom 18. storočia, najväčší rozkvet dosiahla v 19. storočí a preslávila železiarne po celej Európe. Výrobky boli rozšírené nielen v Čechách, ale ako aj náš výskum ukazuje, tiež po celom Rakúsko-Uhorsku. Dnes je nástupníckou firmou Komárovských železiarní Buzuluk a. s., ktorá v posledných rokoch opäť nadviazala na tradíciu a ponúka výrobky z umeleckej liatiny vyrábané výhradne ručne podľa starých receptúr. V katalógu takýchto výrobkov nájdeme aj vyzuvák v tvare chrobáka.⁶

ZÁVER

Všeobecná identifikácia hmyzu zobrazeného na vyzuvákoch, či presnejšie chybná identifikácia, nás viedli k snahe bližšie určiť jeho taxonomické zaradenie. Pri vyzuvákoch zo zbierkového fondu TMLv sme sa stretli s identifikáciou: lienka, rak, chrobák. Pri zbierkach iných múzeí sa tiež stretávame len so všeobecným pomenovaním chrobák, v málo prípadoch bližšie určenie – roháč. Je vôbec možné na základe niektorých znakov bližšie určiť druh? Hmyz našich predkov sprevádzal v prírode, v domácnosti a v jej bezprostrednom okolí veľmi často. Domnievame sa, že zobrazovaným chrobákom v prípade vyzuváku 1893/E je niektorý príslušník čeľade fúzačovité (Cerambycidae). Možným dôvodom je fakt, že ide o veľmi početnú čeľaď prevažne veľkých a výrazných chrobákov, žijúcich v larválnom štádiu veľmi často v dreve, ktoré predkov v bohatej miere obklopovalo. Z vyše 22 000 druhov fúzačov žije na území Slovenska približne 230, pričom sa generácie remeselníkov s nimi mohli stretnúť veľmi často. K našim najväčším zástupcom patrí fuzáč veľký (*Cerambyx cerdo* Linnaeus, 1758). Vyvíja sa najmä v dreve starých stromov (hlavne dubov, ale aj v jaseňoch, brestoch a pod.). Za vzor však pravdepodobne slúžili druhy s kratšími tykadlami, napr. z rodov *Prionus*, *Lamia*, *Plagionotus* a *Dorcadion*.

Pri liatinových vyzuvákoch nám firma Buzuluk a. s. pomohla identifikovať formu, ktorej vzorom mohol byť roháč veľký (*Lucanus cervus* Linnaeus 1758), resp. niektorý iný druh čeľade roháčovitých (Lucanidae). Predovšetkým vďaka svojmu zjavu, a to pomerne výrazne zhotoveným hryzadlám, ktoré tvoria funkčnú časť vyzuváka. Samozrejme veľkú úlohu zohrala buď objednávka zákazníka alebo fantázia samotného modelára, ktorý formu vyrábal.

Je viac než pravdepodobné, že sa domáci majstri, remeselníci alebo továrenskí modelári snažili od seba navzájom odlišiť, vylepšiť, do výrobku vložiť aj svoj osobný a regionálny štýl. Vyzuváky sú dokladom nielen ich zručnosti, ale aj ich blízkeho prepojenia so živou prírodou. Boli to predmety dennej potreby, ktoré svojou jednoduchosťou často unikajú našej pozornosti.

⁶ <<http://www.buzuluk.com/cz/divize-umelecka-litina>>. Dostupné online dňa 21. 3. 2018.

LITERATÚRA

- BOŤÍK, Ján & SLAVKOVSKÝ, Peter (eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I.* Bratislava : Veda, 1995, 484 pp. ISBN 80-224-0234-6
- BOŤÍK, Ján & SLAVKOVSKÝ, Peter (eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska II.* Bratislava : Veda, 1995, 448 pp. ISBN 80-224-0335-4
- SÁNDOR, Karol. *Z dejín levických cechov.* Levice : Tekovské múzeum v Leviciach, 1980, 63 pp.
- ŠVOLIKOVÁ, Marta. (ed.). *Levice – monografia mesta.* Vydavateľ : Mesto Levice, 255 pp. ISBN 978-80-89151-27-1

<<http://www.buzuluk.com/cz/divize-umelecka-litina>>

Recenzent: Mgr. Adam Uhnák, PhD.